

“АЛПОМИШ” ДОСТОНИДАГИ ЗИНДОН ВОҚЕАСИ ВА ҲАКИМБЕКНИНГ СИНОВЛАРИ

Соннибоев Олим Нодирович

"Самарқанд" газетаси муҳаррири.

Самарыанд давлат университети ўзбек филологияси факультети, адабий

танқид йўналиши магистрати.

Тел: +99893-342-42-82

E: mail. sonniboyevolim@mail.com

Аннотация: Алпомиш” халқ қаҳрамонлик эпоси ҳисобланиб, унда қаҳрамонлик, мардлик, миллатпарварлик, адолат, ўзаро қўшничилик, ватанпарварлик, биродарлик, вафодорлик туйғулари намоён этилган. Мазкур асар минг йиллардан буён вужудга келиб, асрлар давомида халқ бахшилари, шоирлар томонидан куйга солиниб, такомиллашиб келди. Ўзбекнинг узок ўтмиши, расм-русумлари, ҳаёт тажрибасидан ўтган анъаналари, курашлари, ташвишлари, қувончлари ўзининг бадиий ифодасини топган достонда Алпомишнинг жасорати, Барчиной садоқати, Қоражон, Қалдирғочой каби бир қатор образлар тасвирланган бўлиб, қуйида «Алпомиш» достонидаги асосий образларга тавсиф бериб, бугунги кун ёшлари онгига қандай таъсир қилишига эътибор қаратамиз.

Калит сўзлари: вариант, версия, асар структураси, характер, қаҳрамон тасвири, алп, анъанавий тасвир, эпик.

“Алпомиш” достони ўзбек халқи оғзаки ижодининг ёрқин намуналаридан бири саналади. Достонда қадимий туркий халқлар маданияти, анъаналарини ва қаҳрамонлик ғояларини аниқ ва ҳаётий тарзда акс эттирилган. Асарда фақат қаҳрамонлик ва жасорат ғояларигина эмас, балки муҳаббат, садоқат, ирода ва халқпарварлик каби олижаноб қадриятларни ҳам тарғиб қилинган. Достоннинг бош қаҳрамони Ҳакимбек турли хил синовлардан ўтади ва бу жараёнда улкан ғалабаларга эришиб, ўз халқининг ифтихори ва қаҳрамонига айланади.

“Алпомиш” достонининг бош қаҳрамони, қўнғирот уруғининг умиди ва ишончи бўлган Ҳакимбек халқ қаҳрамони сифатида, ўзининг куч-қудрати ва маънавий дунёси билан барча олий қадриятларни ўзида мужассамлаштиради. У меҳнаткаш халқнинг қаҳрамонлик ва мўжиза салоҳиятларини намоён этган. Ёвузлик ва ёмонликка қарши курашнинг беқиёс намунаси, шу билан бирга, эл-юрт фаровонлиги йўлида ҳалол ва мард бўлиб, аниқ мақсадлар учун курашади. Достонда Алпомишнинг баҳодирлиги, унга хос хусусиятларни терен ва аниқ тасвирлашга алоҳида эътибор берилган. У кимга қарши, нима мақсадда курашишини тўлиқ англайди ва гуноҳсиз ва гуноҳқорни фарқлай олиш қобилиятига эга бўлган чинакам қаҳрамон сифатида намоён бўлади.

Асарда ёрга эришиш учун фақат мардлик ва ҳар қандай душманга қарши жанговар курашнинг муҳимлиги ҳақидаги ғоя яққол кўзга ташланади. Фозил шоир халқнинг бой тажрибаси ва турмушнинг ҳар бир кичик деталларини чуқур тушуниб, уларни аниқ ва ҳаётий тарзда тасвирлайди.

Достондаги асосий қаҳрамоннинг бошига тушган энг катта синовлардан бири Алпомишнинг зиндонга тушишидир. Бу воқеа, фақат Ҳакимбекнинг эмас, балки бутун қўнғирот халқининг бошига оғир ташвишлар келтиради.

Алпомишнинг зиндонга тушиши воқеаси асосан, Сурхайил мастон кампирнинг маслаҳатлашув режаси орқали ривожланади. Яъни, Алпомиш ва унинг содиқ дўсти Қоражоннинг қалмоқлар билан бўлган кескин жангида, нафақат қалмоқ аскарлари, балки уларнинг алплари ҳам йўқ қилинади. Булар орасида Сурхайил кампирнинг ҳамолти ўғли ҳам бўлиб, улар ҳам жангда ҳалок бўлади.

Қўплаб қалмоқ йигитларининг ўлимига бевосита Алпомиш ва Қоражон сабабчи бўлсада Қалмоқ шоҳи Тойчихон бу кулфатнинг асосий омили деб Бойсарининг қалмоқлар юртга келиши деб ҳисоблайди.

“Алпомиш” достонининг иккинчи қисми ҳам айнан шу воқеадан бошланади. Тойчихоннинг аскар ва алплари Алпомиш ва Қоражон билан бўлган жангда мағлуб бўлиб, қочиб кетишганидан сўнг Қалмоқ шоҳ душмандан қасд олиш мақсадида катта-кичик амалдорларни (улар орасида Сурхайил мастон кампир ҳам бор эди) йиғиб маслаҳат сўрайди.

....

*Мен айтайин бундай кунда дод-у дод,
Катта-кичик, турган бунда жамоат,
Ўйлашайлик, менга беринг маслаҳат,
Бойсаридан тегди менга касофат,
Касридан, ўлди қанча азамат,
Катта-кичик беринг маслаҳат*⁶¹.

.....

Маслаҳатлашувдан сўнг Бойсарининг барча мол-мулклари тортиб олинади. Унинг ўзини эса бош чўпон қилиб қўяди. Ўзининг аҳволидан ачинган Бойсари кўмак истаб қизи Барчинойга хат жўнатади. Ушбу хат Алпомишнинг етти йиллик зиндонда ётишига асосий сабаблардан бири десак муболаға қилмаган бўламиз. Зиндон билан боғлиқ воқеалар ҳам ана шу ердан бошланади.

Маслаҳатлашувдан сўнг, Бойсарининг барча мол-мулклари тортиб олинади ва унинг оддий одамдек ҳаёт кечиришга мажбур қилинади. Унга энг оғир жазо сифатида, ўзининг қудратли мавқеидан айриб, бош чўпон қилиб қўйилиши ачинарли ҳолатга айланади. Бойсари бу шарафсиз вазиятга тушганидан кейин, ўз аҳволидан ачиниб кўмак сўраш мақсадида қизи Барчинойга хат ёзиб юборади. Ушбу хат Алпомишнинг етти йиллик зиндонда ётишига асосий сабабчилар бири десак муболаға бўлмайди.

Асарда Алпомиш фақат қаҳрамон бўлиб қолмай, аввало инсон эканлигини, унинг инсоний ҳислари ва дилидаги эзгу кечинмалари орқали аниқ кўрсатади. Бу томондан, Алпомишнинг шахсини англаш, у қандай одам эканлигини ўрганиш катта аҳамиятга эга. У томонидан қабул қилинган қарорлар ва шунга монанд ҳаракатларида инсонийлик ва одамийлик ҳислари яққол намоён бўлади. Шахснинг ички дунёси, аниқроқ айтганда, унинг оилага, халқи ва одамларга бўлган меҳри

⁶¹ Xalq og'zaki ijodi. "Alpomish". – T.: Zukko kitobxon, 2023 – B.272.

ҳамда фақат ўзи учун эмас, балки ори учун курашиш истаги муҳим инсоний қадриятлар билан боғлиқ.

Ҳақимбек Бойбўрининг ёлғиш ўғли, тахт вориси сифатида, ўзининг тинчини ўйлаб, амакиси Бойсарини қутқаришга бошмаслиги ҳам мумкин эди. Аммо, Ҳақимбекнинг ғурури ва орияти унинг йўлини белгилай. У ўз тинчлиги ва омонлигини ўйламай, жанговар руҳ билан, отаси Бойбўрининг қаршилигига қарамасдан Қалмоқ юртига боришга қарор қилади. Шу тариқа Алпомишнинг шахсияти янада тўла шаклланади. Достон давомида, Алпомиш қиёфаси сайқал топиб, нафақат эл ҳурмати қозонган, балки етук инсон, баркамол ва маънавий ҳаётга эга бўлган қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Бунинг тасдиғи сифатида достондаги ушбу мисралардан кўриш мумкин:

...

Биз тирик, қалмоқ шундай қиларми,
Ўз молига ўзи етим бўларми, (*Бойсари назарда тутиланти*)
Биз эсонда шундай ишни қиларми,
Бу иззага одам тоқат қиларми?!⁶² (*Алпомишнинг сўзи*)

...

Гувоҳи бўлганингиздек, биздай жигарлари тирик бўла туриб, қалмоқ бизнинг оғамизни хўрлашига жим қараб турагимиз, дейилмоқда. Албатта, бу ҳолатни қаҳрамонлиқнинг юксак кўриниши деб бемалол айтишимиз мумкин. Чунки, отасининг душман юртида сенга нима бўлади, зиён етказиши мумкин, ўлдириши мумкин каби хавфлардан огоҳ этилишига қарамасдан, у боришга қатъий қарор қилади. Гарчи ҳаракатидан сўнг, қарама-қаршилиқлар ва душманлар билан тўлган жамият ва турмуш Алпомиш билан унинг ёри Барчинойнинг бошига катта кулфатлар солиши, уларга ҳар қадамда бахт ўрнига мусибат ёпирилишини сезсада, ундаги мардлик ва инсонийлик уни фикридан қайтмасликка ундайди.

Асарда туйғулар ва манфаатлар қарама-қаршилигига кўп дуч келамиз. Мисол учун, Бойбўрининг жон жигари – укаси душман қўлида хору зор бўлиб юрибди. Аммо ота ўзининг ягона ўғли Ҳақимбекни укасини қутқариш учун юборишга қаршилиқ кўрсатади. Бу вазият Бойбўри учун жуда мураккаб ҳолатни юзага келтиради. Бу ерда, Бойбўрини меҳирсизликда айблаш нотўғри бўларди. унинг ота сифатидаги масъулияти ва жигарлик меҳри ўртасидаги ҳиссий тортишув, унинг ўз юртининг тақдири ҳақидаги қайғуриш билан қўшилиб кетган. Бойбўрининг дилдан кечирган хис-туйғулари шундаки, у фақат ўз ўғли Ҳақимбекнинг хавфсизлигини ўйлабгина қолмай, балки юртнинг келажагини муҳофаза қилиш ва ўз юртини тинч ва ривожланган ҳолда сақлашни ҳам мақсад қилган.

Шу орада Алпомиш синглиси Қалдирғочнинг эри Бектемир ва қирқ йигит билан Бойсарини излаб йўлга чиқади. Уларни йўлда аламзада айёр Сурхайил мастон кампир кутиб олади. Ўзини алпларга Қалмоқ шоҳидан жабирланга жабирдийда сифатида намоён этади.

....

Қалмоқ шоҳи лашкар тортиб келгандир,
Қабоҳат кунларни менга солгандир,
Қалмоқшоҳ зулмидан болам ўлгандир,

⁶² Xalq og'zaki ijodi. "Alpomish". – T.: Zukko kitobxon, 2023 – B.295.

Қалмоқшоҳим менга азоб бергандир⁶³. (Сурхайил кампирнинг сўзи)

....

Сурхайилнинг бундай ҳийла-мақрига ишониб, йигитлар унинг меҳмони бўлади. Меҳмондорчилик давомида майхўрлик бўлади ва алплар май тасирида хушини йўкотади. Воқеалар ривожидида Сурхайл кампир Ҳакимбекни зиндонбанд қилади...

Алпомиш зиндонга тушиб, етти йил банди бўлиб ётади. Кўзига жаҳон қоронғу бўлиб кўринган ботир подшоларнинг ишидан шикоят қилади:

....

Мендан ўтиб кетди ул неча даврон,
Мен қиларман ўтган ишга пушаймон,
Пушаймон қилганман ҳеч наф қилмайман,
Қутилмадим Юсуф каби зиндондан.

....

Воқеалар ривожидида давом этиб, Алпомишни қутқариш учун унинг дўсти Қоражон келади ипак арқонни зиндонга ташлайди. Шунда Алпомиш арқонни белига боғлаб чиқа туриб, ҳаёлига бир гап келади:

“Бу зиндондан тортиб олиб кетиб қолади, шекилли. Зиндондан чиқариб олиб борар, элда у маърака-мажлис бўлар, бир тошиб гапириб ўтирган вақтимда, зиндонда чириб кетадиган одам эдинг, фалокатдан қутқарган фақир-да, деб бетимга қулғу қилиб юрар”, - орқасини бериб, оёғини тираб турди. Алп Қоражон чирпиниб тортиди, ипак арқон узилиб кетди. Алпомиш тушиб кетди⁶⁴....

Ушбу ҳолатда "ипак арқон" деталига алоҳида эътибор қаратилган. Бахши бу ерда жун ёки бошқа турдаги арқон эмас, балки аниқ ипак арқонини танланганига урғу беряпти. Биламизки ипак толалари мустаҳкамлиги билан қадрли. Ундан арқон ясалса энди тасаввур қилаверинг. Асарда ушбу деталнинг келтирилиши икки алпнинг қай даражада куч-қудратга эга эканлигини билдиришга хизмат қилган.

Энди, юқоридаги воқеа орқали айтилаётган фикрни ўз мазмунида чуқурлаштириб қарасак, “Алпомиш” достони аввало қаҳрамонлик эпоси. Бу эпизодда Қоражон Алпомишни зиндондан қутқазса, унинг енгилмас куч-қудратига, сабр-матонатига бўлган ҳурматини маълум даражада йўқотар эди.

Шу ўринда Ҳакимбек Барчиннинг тўрт шартидан бири яъни пойга шартини бажаришда Қоражондан фойдалангандику, деган фикр пайдо бўлиши табиий. Маълумки, Барчин шартларига кўра пойгада қаҳрамоннинг ўзи эмас, балки унинг оти мусобақада енгиб чиқиши керак эди ва пойгада Қоражоннинг қатнашуви у қадар муҳим аҳамиятга эга эмасди.

Асарда яна бир ҳолат Қоражон дўстини зиндондан қутқариш учун йўл босиб келди. Ҳакимбек эса ошкора эмас, пинхона рад этди. Шу ерда Қоражон буни сезиб, ҳафа бўлгандай бир сўз айтади.

....

Ҳаёлига Қоражон номард бўлибди,
Кўнглига шундай гаплар келибди,
Ўйлаган шумлигинг бекор бўлибди,
Бек дўстим, умидим сендан шулмиди⁶⁵?

⁶³ Xalq og'zaki ijodi. "Alpomish". – T.: Zukko kitobxon, 2023 – B.305.

⁶⁴ O'sha asar. – B.357.

⁶⁵ Xalq og'zaki ijodi. "Alpomish". – T.: Zukko kitobxon, 2023 – B.359.

....

Қоражон билан Алпомиш шу зайил ўзаро дардлашади, хасратлашиди. Ҳақимбекни қутқаришга қўйиб бериш учун дўсти унга кўп ялинади. Алпомиш рай қилавермагач, Қоражон ҳам мардда марднинг қўнгилидагини тушиниб шундай дейди:

Зиндонда тўрт бўлди Қоражон кўзи,
Шу бўлди-ку дўстимнинг айтган сўзи,
Кўзимга суртардим кўрсам бу изи,
Менга жавоб берди дўстимнинг ўзи.⁶⁶

Дея Қоражон бошидаги қалпоғи билан хасратлашиб, ортга қайтади.

Ушбу ҳолатни мардлик, дўслик ва ҳар бир инсон ичида бўладиган меннинг ўзаро курашув саҳнаси деб олсак бўлади. Боиси бир томонда Ултонтоз бир томонда Тойчихоннинг ўзига зиён етказишини билсада дўстилик бурчини бажариш учун келиб турган бир пайтда Алпомиш бу ҳатти-ҳаракатидан кўнгли ранжимади, заҳархандалик ҳам қилмайди. Енгилгилгина хасрат билан кифояланиб қўя қолади.

Қоражон ортга қайтиб кетади, Алпомиш эса зиндон деворлари билан дардлашиб қолаверди. Албатта, қаҳрамонни бу тахлит қолдириб бўлмайди. Агар дoston шу тариқа тугаса, қаҳрамоннинг қаҳрамонлиги қолмайди. Достоннинг бахтли якуни учун қаҳрамон олдида ҳали душманларнинг додини бериб, халқини озод этиши турибди. Зиндон эса чуқур.

Қаҳрамон тақдири ечимсиз қолган бир ҳолатда асарда Тойчихоннинг қизи Тавка ойим ва оқ сарка образлари пайдо бўлади. Бу эса асарнинг бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Яъни Алпомишнинг зиндон қутилиш воқеалари мана шу ердан бошланади. Қисқа қилиб айтганда, Тавканинг отасининг чўпони (аввал Бойсарининг чўпони эди) Қайқубод Алпомиш ётган зиндон жойлашган Меродтепада қўйларини боқиб юрганда ўйноқи саркаси зиндонга йиқилади.

.....

Ёлғиз бўлиб бу оқ сарка айрилиб,
Бўш тупроқ устига чиқиб кетади,
Тупроқ устига шундай чиқади,
Бўш тупроқда ўйин қилиб ётади,
Гумбурлаб зиндонга тушиб кетади.⁶⁷

...

Қайқубод саркани излаб зиндондан топади. Алпомиш билан ўзаро суҳбатлашади. Шунда Алпомиш Қайқуботга шу зиндондан ўлмай чиқса уни Тойчихон ўрнига қалмоқ элига подшоҳ, қизи Тавкани эса хотин қилиб олиб беришини ваъда қилади. Кунларнинг бирида Алпомиш Қайқуботдан Тавка учун тўланаётган қанилга олган қўйларнинг суягидан, най ясайди. Найнинг ноласини эшитган Тавкойим уни ясаган одамнинг кимлиги билан қизиқиб, Алпомишни топиб келади...

Достонда Қаҳрамон шахсияти қаттиқ улуғланган. Буни Алпомишни зиндондан Қоражоннинг, шоҳ қизи Тавкаойимнинг кўмагида эмас, вафотот оти Бойчибор ёрдами билан озод этилганидан ҳам англаш мумкин.

⁶⁶ Xalq og'zaki ijodi. "Alpomish". – T.: Zukko kitobxon, 2023 – B.361.

⁶⁷ O'sha kitob, B.371.

“Алпомиш” достонидаги зиндон воқеаси ва бош қаҳрамон Ҳакимбекнинг бошдан кечирган синовлари унинг ҳақиқий қаҳрамон сифатида шаклланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу воқеалар орқали қаҳрамоннинг иродаси, сабри ва жасорати янада ёрқин намоён бўлади. Зиндонда ўтказган йиллар давомида у нафақат оғир жисмоний қийинчиликларга дош беради, балки руҳи ҳам тобланади. Қийноқ ва азобларга қарамай, у иродасини синаб, озодликка бўлган иштиёқини йўқотмайди. Бу жараён унинг юртга, ватанга ва адолатга бўлган садоқатини янада мустаҳкамлайди.

Зиндон мотиви нафақат “Алпомиш” достонига, балки жаҳон эпик меросидаги кўплаб асарларга ҳам хосдир. Эпик қаҳрамоннинг руҳий ва жисмоний тобланиши учун бундай синовлар зарур бўлиб, улар орқали у ҳақиқий етукликка эришади. Ҳакимбек ҳам зиндонда ўз жасорат ва сабр-тоқатини қайта кашф этади, бу эса унинг қаҳрамонлик образини янада мустаҳкамлайди.

Шу боис, зиндондаги воқеалар нафақат бир қаҳрамоннинг бошдан кечирган синовлари, балки халқ тафаккуридаги ирода, сабр ва матонат тимсоли сифатида ҳам улкан аҳамиятга эга. Достон орқали жасорат, садоқат ва ватанпарварлик каби эзгу қадриятлар мадҳ этилади. Ушбу жиҳатлар “Алпомиш” достонини нафақат миллий, балки жаҳон эпосининг дурдонаси сифатида қадрлашга асос бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Алпомиш. 2-жилд. Пўлкан шоир ва Эргаш Жуманбулбулўғли. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 275.
2. Алпомиш 2-жилд Берди бахши (Бердиёр Пиримкул ўғли). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг матбаа ижодий уйи, 2013. – Б. 163.
3. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони /Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи: Маҳмуд Зарифов/. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 400 б.
4. 1956 йил 28 июнда ёзиб олинган Инв: 1254 Ёзиб олувчи: Охунжон Собиров. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Жаббор Эшонқулов.
5. Проф. док. Иброҳим Ҳафас ўғли. Турк миллий маданияти. Истанбул. 1993 й. 2576